

**ПРОБЛЕМА САМОІДЕНТИЧНОСТІ У БАГАТОКУЛЬТУРНОМУ
ПРОСТОРІ (ЗА АВТОБІОГРАФІЧНИМ РОМАНОМ МАРІЇ ГАГАРІН
«BLONDS ÉTAIENT LES BLÉS D'UKRAINE»)**

Епоха Постмодерну з її тяжінням до деконструкції поставила під сумнів доцільність поняття світової культури, відмовилася від пошуку спільних координат розвитку світового письменства й зосередила увагу на множинності національних контекстів у сучасному світі, що призвело до бурхливого розвитку постколоніальних студій. Активні геополітичні процеси ХХ століття породили численні змішування народів, переділ територій, утвердження одних та викорінення інших культур, відмову чи приховування власної ідентичності. Тому проблема самоідентичності, пошуку шляхів розпізнавання себе у мультикультурному просторі через реконструювання подій минулого стає однією з поширених постколоніальних проблематик автобіографічних творів. Під ідентичністю розуміємо осмислене ототожнення особою себе з іншими об'єктами чи суб'єктами в цілісності і ненастанності власних змін [6, 402], що передбачає балансування між тотожністю / відмінністю, особистою самістю Я та безликим узагальненням, відчуттям колективної приналежності до певної національної, етнічної, расової, культурної, політичної, територіальної спільноти, що означає існування зв'язків солідарності між членами спільноти. Особливо гостро ця проблема актуалізується в автобіографічних творах емігрантів, які через особистий досвід прагнуть самопізнання у контексті зіткнення різних культурологічних, суспільних, релігійних та інших реалій.

Серед авторок, які волею долі покинули Україну й опинилися на чужині, можна виділити Ірен Немировські, Марію Гагарін, дочку українських емігрантів Марію-Франс Клер, та багатьох інших. Опозиція «своє»/»чуже» по-різному реалізується у творах письменниць, адже й різним є процес адаптації / асиміляції в іншому соціокультурному просторі. Якщо творчість французької романістки Ірен Немировські в українському літературознавстві досліджували І. Голубовська, Т. Смушак, романістика М.-Ф. Клер уже торує собі дорогу до українського читача, то автобіографічна проза Марії Гагарін залишається неперекладеною й недослідженою. Мета дослідження полягає в тому, щоб простежити складний феномен діалектики самоідентичності людини через амбівалентні процеси пам'яті, або, застосовуючи феноменологічну термінологію П. Рікера, спробувати відповісти на запитання «Хто я є?». У романі Марії Гагарін «Blonds étaient les blés d'Ukraine» спостерігаємо весь комплекс проблем, пов'язаний з пошуками ідентичності головної героїні.

Художня особливість автобіографічного жанру полягає в тому, що автор крізь призму спогадів з власного життя відтворює історичну та культурологічну

пам'ять народу, країни, епохи. У романі французької письменниці Марії Гагарін зафіксовано переломні події, які відбувалися на території України початку ХХ століття. Особиста історія дівчинки, яка походила з впливової аристократичної родини російських князів Бельських-Гагаріних, зокрема південної гілки сімейства Гагаріних-Стурдза, що володіли маєтками на території Бессарабії та Поділля, ілюструє трагедію родини на тлі буремних років революції 1917 року, трагедію багатонаціонального народу, який проживав на цій території. Роман опублікований у Франції 1989 року, як зазначає у передмові дочка письменниці Маша Меріль, «*Quand est venu le temps des séparations entre les mères et les filles, nous avons senti qu'il nous fallait un « pont », une ligne de retrouvailles : le fil de nos origines, de notre identité, qu'elle seule, après tous les deuils familiaux, pouvait désormais nous transmettre*» (Коли прийшов час розлуки матерів з дочками, ми відчули, що нам потрібен «місток», лінія возз'єднання: нитка нашого походження, нашої ідентичності, яку вона одна, після всіх родинних втрат, могла відтепер нам передати) [11, 7]. У творі представлено український період життя авторки, зокрема щасливе і безтурботне дитинство та буремну юність. Деталізовані описи українських міст та містечок, побут, звичаї, культура, освіта доповнюють цінні відомості про минуле нашої країни. Зважаючи на те, що роман не перекладений українською мовою й залишається невідомим в українському літературознавстві, спробуємо проаналізувати фікціональну дійсність твору, опираючись на феноменологію пам'яті Поля Рікера, тобто шляхом відповіді на питання «що?» - через питання «як?» - до питання «хто?», від спогаду – через пригадування – до рефлексивної пам'яті [8, 22]. Віра Меньок, дослідниця філософії Поля Рікера, вказує на важливий методологічний принцип його феноменології пам'яті, важливий для нашого дослідження: «у момент свого втілення спогад й обітниця по-різному проявляються у діалектиці тотожної ідентичності і самоідентичності (самості), які є двома конститутивними складовими ідентичності людської особистості: у випадку спогаду головний акцент припадає на тотожну ідентичність, а у випадку обітниці домінація самоідентичності є такою очевидною, що обітницю сміливо можна трактувати як парадигму самоідентичності» [7, 51]. Тобто, з Рікерової філософії випливає, що спогад, пригадування властиві будь-якій людині без врахування ступеня самовираження чи відповідальності за сказане слово та здійснений учинок. «Натомість обітниця, а тим більше її дотримання, – це справді парадигма самоідентичності людини, тобто якісної, індивідуальної ідентичності, а не нумеричної, яка свідчить, скажімо, про тотожність людини з подібними їй представниками родинної, суспільної чи історичної спільноти людей» [7, 51]. Отже, спогади, реконструйовані у художньому творі, а саме в автобіографічному романі, дають можливість простежити парадигму самоідентичності людини, її самоусвідомлення, яке здійснюється шляхом ідентифікації з представниками родинної, суспільної, культурної, національної спільноти людей.

Часові маркери у романі Марії Гагарін чітко конкретизовані, розповідь героїні розпочинається з трирічного віку, коли родина поселилася у Васильках, і завершується звільненням з Чернівецької в'язниці вісімнадцятирічної дівчини (1907 – 1922 роки), отже автобіографічний дискурс накладається на тло суперечливих революційних та військових заворушень, драматичних моментів в історії українського народу. Роман поділено на дві частини, кожна з яких

символічно позначає пошук до самоідентичності. У першій частині «Коріння» авторка знайомить читача, чи скоріше реконструює в пам'яті родинні зв'язки, змальовує своїх далеких та близьких родичів, представників різних національностей, з різними політичними поглядами і переконаннями. Батько – з російських князів Гагаріних, які поселилися в Бессарабії, що після подій 1812 року була віддана Росії. Його мати, княгиня Бельська, успадкувала від княгині Марії Стурдзи землі, які тоді належали Молдові, поблизу Хотина, сама оселилася у Рашкові, а сину придбала хутір Васильки. Чітких кордонів між землями не було, Бессарабію та Поділля розділяв Дністер, хутір Васильки вважався українським й приваблював тим, що *«La terre en Ukraine était riche et fertile, le climat salubre et pas trop rigoureux et la population plus dense et évolué que dans le Nord. Les paysans étaient riches et indépendants. Ils n'avaient jamais connu le servage»* (Земля в Україні була багата й родюча, клімат здоровий і не дуже суворий, населення щільне й прогресивніше ніж на півночі. Селяни тут багатші й незалежні, вони ніколи не знали кріпацтва) [11, 15]. Бабуся Марії по материній лінії належала до відомої, але збіднілої родини з Санкт-Петербурга, була визнаною піаністкою, яка рано вийшла заміж за власника золотокопалень, що не зробило її щасливою, але дало змогу вести розкішне життя в європейських столицях, особисто познайомитися з кумирами Європи Вагнером, Штраусом, Крейслером, Рубінштейном. Отож, мама отримала освіту в Мюнхені, вивчала живопис, скульптуру й іноземні мови. Хоч за національністю вона вважалася росіянку, але в Росію повернулася у 20 років, розмовляючи прекрасно німецькою, французькою, англійською, але не російською, яку вона забула.

У полікультурному середовищі процес встановлення духовного зв'язку з предками, етносом, народом постає як проблема ідентичності, яка проектується на встановлення національності і мови спілкування. Багатонаціональне населення Бессарабії, Поділля, Буковини, Галичини використовувало різні мови для різних випадків. У багатих впливових родинах розмовляли французькою, німецькою, польською, румунською, але не російською. Польські панянки дуже вихвалялися знанням європейських мов й не приховували ненависті до Росії. Місцеве населення спілкувалося українською мовою, хоч прекрасно розуміло інші мови для комунікації, а багаті родини наслідували європейську моду, надаючи перевагу французькій чи німецькій мові, хоч прекрасно розуміли російську, але у вищому товаристві вважали її *«notre russe est bon pour la cuisine, mais pas pour le salon»* (мовою для кухні, а не для салону) [11, 35]. Етнічний принцип можна простежити навіть у розташуванні міста: населення міста складалося з трьох категорій, в залежності від раси, мови, одягу: *«Le centre était peuplé de Juif dont les maisons se serraient en formant comme un noyau. Le médecin, les avocats et tous les commerçants étaient juifs. Ils ne se mélangeaient pas aux autres habitants, avaient leur synagogue, leur école, leurs magasins kascher, jusqu'à leur barbier et leur soyeur»* (Центр був заселений євреями, будинки яких щільно прилягали один до одного, формуючи ядро. Лікар, адвокати і всі комерсанти були євреями. Вони не змішувалися з іншими жителями, мали свою синагогу, свою школу, кошерні магазини, навіть свого цирульника і грабаря) [11, 87-88]. Така закрита ізоляція євреїв, на думку авторки, допомогла їм зберегти свої традиції, мову, релігію. Українське населення не мало таких чітких розмежувань і часто перепліталось з російською чи польською інтелігенцією. *«Les vrais*

Ukrainiens, avec leur langue et leur folklore, étaient représentés par les paysans, comme partout ailleurs les plus nombreux et les moins considérés» (Справжні українці, зі своєю мовою і фольклором, були представлені селянами, їх було найбільше, але вони не мали впливу) [11, 88]. Селяни носили український одяг, всі інші одягалися à l'allemande, тобто без національного колориту. Крім євреїв та українців, були й росіяни. Бути росіянином означало бути «чужим», такими були чиновники чи військові, й до них ставилися з недовірою. За релігійним принципом виокремлювали поляків, бо вони були католиками, але в соціальному прошарку населення поляки не відрізнялись від українців чи росіян. Варто відзначити, що офіційна влада вимагала навчати у школі російською, що породжувало несприйняття серед єврейського й українського населення. Питання національної ідентичності породжує багато запитань, на які авторка намагається знайти відповідь, наводить різні приклади, що дає їй підстави підсумувати: *«la nationalité chez nous n'était pas facile à définir. Officiellement tout le monde était russe, et en réalité personne ne l'était vraiment»* (національність було не просто визначити, офіційно всі були росіянами, але насправді ніхто не був) [11, 90].

Заміна Алієва, формулюючи стратегії дослідження образу «Я»/Іншого у контексті проблем імагології, зауважує, що «“Я”/Інший – це бінарна ідеологічна, мовна, філософська, психоаналітична та соціальна конструкція, що постулює стан ідеального існування проти стану неіснування» [2, 6]. Самоусвідомлення власної ідентичності відбувається шляхом встановлення відносин між суб'єктами, які займають певні позиції й належать до певної раси, гендеру, сповідують певні релігійні чи політичні принципи. Пошуки відповіді на питання «Хто я?» у романі Марії Гагарін ускладнюються тим, що і соціально-політичні обставини історичної доби, і сім'я дівчинки не сприяли встановленню ідентичності. Виховання дітей у родині відбувалося у руслі тогочасної моди, його доручали гувернанткам, часто іноземкам, які навчали мови та культури. Тож спостерігаємо у романі, що на території України виховання та навчання дітей заможних сімей доручали особам, яких запрошували з-за кордону, не так переймаючись їх рівнем освіти та культури, як тільки тим, що вони були носіями певної мови (а значить – і культури). Сформувалися навіть певні стереотипи та ієрархія стосовно гувернанток: *«Les Anglaises étaient considérées comme les plus distinguées et nous devions imiter leurs manières et leurs sang-froid. Les Françaises étaient d'un niveau plus bas et il fallait se borner à leur emprunter leur langue. Quant aux Allemandes, elles étaient préposées à nos personnes physiques et considérées comme bonnes d'enfants»* (Англійки вважалися найкращими, і ми мали імітувати їх манери та холоднокровність. Француженок відносили до нижчого рівня, спілкування з ними обмежувалося засвоєнням мови. Щодо німкенів, їм надавали перевагу перед нашими через фізичний стан, але наймали тільки няньками для дітей) [11, 108]. Приклад гувернантки Аліси свідчить про те, як часто помилялися в своїх очікуваннях батьки, виписуючи через агентства невідомих осіб для своїх малолітніх дітей. Парижанка Аліса зростала у кварталі Puteaux (корінь слова – put асоціюється з розпустою, на той час Puteaux – передмістя Парижа, заселене робітниками), у материному бістро навчилася обраховувати клієнтів, вживала колоритну лексику, була вульгарною, нестримною, зухвалою шовіністкою і ксенофобкою, яка вихваляла все французьке, принижуючи інші культури, не

бажала вчитися, бо вважала, що й так має власну думку, яку ніхто не може змінити. І таких випадкових людей було багато, їх приваблювали легкі заробітки, а бажання батьків похвалитися закордонними вчителями не враховували негативних наслідків на виховання дітей такими особами. З гумором та іронією згадує авторка про те, як Аліса бралася за різну роботу, хотіла навчити прислугу, як правильно мити котел для підігріву води, прати білизну, варити варення, але її ентузіазму вистачало тільки на те, щоб розкритикувати інших, розпочати справу та залишити іншим довершувати розпочате, адже довести до кінця вже бракувало сил і вмінь. Навіть мати Аліси, коли дізналася про те, що її дочку прийняли на посаду гувернантки, висловила сумнів «*Mais quelles leçons peux-tu donner ?*» (А чого ж ти можеш їх навчити?) [11, 115], проте Аліса розповідала це усім, як про пікантну деталь. Отож, у сім'ї розмовляли французькою, англійською, з прислугами – українською, проблема вивчення російської мови постала тільки тоді, коли старшого сина відправили на навчання до ліцею в Москві, і мати нарешті визнала, що освіта потрібна не тільки хлопцям. Справжню гувернантку запросили з Москви, вона завершила навчання в інституті для знаті, була сиротою й запам'яталася Марії так: «*fraîchement émouluée, âgée de dix-neuf ans, toute timide, toute naïve, deux tresses dans le dos et portant pour la première fois de sa vie des vêtements civils*» (прямо зі шкільної лави, дев'ятнадцятирічна, дуже скромна, наївна, дві коси спадали на спину, вперше одягла цивільне вбрання) [11, 139]. Ліза Головіна провела все життя в інтернаті, бачила світ тільки через вікно кімнати, тому Марія взяла її під свою опіку. Скромна, тендітна, вона зовсім не знала життя, була приголомшена близькістю з природою, страждала від холоду, голоду через дотримання посту. Гувернантка й учениця навчались одна в одній, якщо Ліза давала уроки граматики, то Марія її навчила виживати, любити природу, тварин, розуміти основи життя.

Важливим етапом ідентичності особистості, її самовизначення є ініціація в самотійне життя, вихід за межі батьківського дому й початок навчання. У випадку Марії цей період припадає на початок війни, розрухи, революційних переворотів, які підірвали стабільність життя. Т. Смушак, досліджуючи опозицію «своє»/ «чуже» у автобіографічних творах Наталени Королевої та Ірен Немировськи крізь призму складного психологічного процесу адаптації героїнь емігранток до нового середовища, зауважує низку негативних факторів, які ускладнювали процес входження героїнь у новий для них соціо-культурний простір. Серед інших, дослідниця вказує на те, що дівчата «зазнали культурного шоку, що вилився обоюдно у відчуття ними тривоги, небажання контактів із місцевими людьми, ворожість щодо представників країни перебування, переживання депресії, аутизації, психосоматичних захворювань, що переходили у фізичні нездужання» [9, 93]. Перебування Ноель, героїні повісті Наталени Королевої в інституті шляхетних дівчат у Києві пояснюється індексом культурної дистанції, який включає в себе мову, релігію, структуру сім'ї, рівень освіченості, матеріальний комфорт, клімат, одяг тощо [9, 90]. Знайомство Марії Гагарін з тим самим інститутом шляхетних дівчат відбувалося поступово, у перший раз відвідин Києва дівчина не пройшла вступних випробувань, хоч прекрасно здала німецьку та французьку, трохи слабше історію та географію, однак повністю провалила іспит з математики. Дівчина, яка вперше потрапила до столиці, незважаючи на те, що війна відчувалася в повітрі, «*fut éblouie par le*

spectacle, la salle, la foule élégante qui se pressait dans les foyers» (була приголомшена тим, що побачила, зали, елегантні люди, які поспішали додому) [11, 144]. Хоч заклад справляв враження в'язниці, Марії дуже хотілося потрапити до числа інституток, щоб одягнути їх уніформу, *«leurs longues robes bleu électrique avec leurs pélerines et tabliers en batiste blanche étaient très seyantes»* (їх довгі сукні яскраво голубого кольору з накидками та фартухами з білого батисту їм дуже пасували) [11, 144].

Індекс культурного шоку адаптації Марії Гагарін до нових реалій життя інституту шляхетних дівчат, куди її все ж прийняли наступного року, позначено словом розгубленість. Таким було перше враження від знайомства з класом *«je fus entourée, questionnée, jujée. Mon désarroi et mes réponses naïves provoquèrent des éclats de rire»* (мене оточили, розпитувати й судили. Моя розгубленість та наївні відповіді викликали вибухи сміху) [11, 152]. Пам'ять допомагає визначити деталі розгубленості, виокремити себе з оточення для самоідентифікації. *«J'étais trop spontanée, trop naturelle, trop gauche, trop franche. Je manquais de vernis, défaut qu'on tolère mal en société»* (Я була занадто спонтанною, надто щирою, неповороткою і безпосередньою. Мені не вистачало блиску, недолік, який погано сприймають у суспільстві) [11, 152]. Дівчині було складно призвичаїтись до суворих правил: шикуватись по двоє, ходити рівно, дотримуючись свого ряду, упадати в реверансах, вдавати лицемірно покору перед наглядачами. Вона робила багато помилок, через що її прозвали «l'Enfant de la Nature». Аналіз взаємин учнів та учителів спонукає до висновків про те, що *«C'était comme deux mondes hostiles, condamnés à vivre côte à côte, sans jamais trouver un contact humain»* (це були два ворожі світи, приречені жити поряд, без жодного контакту людяності) [11, 154]. У спогадах Марії атмосфера інституту нагадує в'язницю, де застосовували всі заходи, щоб ізолювати дівчат від зовнішнього світу: високі мури, закриті двері, заборона наближатись до вікон, постійна муштра, повторювання рухів і слів аж до автоматизації. Ставлення викладачів та керівництва інституту випромінювало ворожість, їх погляди, вираз обличчя вселяли страх. Серед емоцій, які панували у цьому закладі виховання: ворожість, жорстокість, презирство, помста, непристойність, ненависть, покарання. Переживання таких емоцій веде до глибокої депресії, не оминула загального правила й наша героїня. Таке омріяне перебування в інституті шляхетних дівчат виявилось сумним періодом адаптації, який невідомо як би плинув на подальшу долю, якби не сумні події війни.

З широким процесом українізації, який настав після проголошення Української республіки, пов'язано визнання національності Марії Гагарін. Реєстрація учнів у школі шляхетних дівчат з метою встановлення їх імен та місця народження завершилася тим, що всіх визнали українками.

Культурна ідентичність у полікультурному середовищі, на думку Галини Абрашкевичус, залежить від того, «які групи і спільноти людина визнає «своїми», а які частково близькими чи ворожими» [1, 27]. Полікультурне середовище України початку ХХ століття формувалося з представників різних націй, причому їх домінантна роль змінювалася під впливом історичних подій. Не вдаючись в аналіз соціально-історичних переворотів, викликаних зміною влади, зауважимо, що Марія Гагарін прагне воскресити в пам'яті ті буремні історичні події і зрозуміти причини поразки першої Української республіки на чолі з

гетьманом Скоропадським, діяльність Ради, розрізненість політичних партій, ворожість інтелігенції, інертність селянства. Прагнення іноземних держав прибрати до рук ласий шматок українських земель виразилося в зазіханнях поляків, німців, австрійців, росіян на частини України, а скористалися цим більшовики, тому що зуміли схилити на свою сторону селянство політичними гаслами «землю – селянам!». «*La masse paysanne, énorme, menaçante, décida en fin de compte du sort de la Russie. Non par une action consciente, mais par le terrain qu'elle présentait, masse aveugle, crédule et anarchique, capable de tout démolir, mais également de se plier aux pires tyrannies. La duperie la plus gigantesque de l'histoire allait s'accomplir au nom de la révolution*» (Величезна загрозна селянська маса зрештою вирішила долю Росії. Але не свідомою участю, а через землі, які вона представляла, маса засліплена, довірлива й анархічна, здатна все зруйнувати, але також скоритися перед жахливою тиранією. Найбільший обман в історії відбувався під іменем революції) [11, 184]. Суб'єктивний погляд оповідачки фіксує зміни у соціально-політичному й культурному житті Києва з його захопленням німецькими військами. «*Les Allemands se chargeaient de préserver l'Ukraine, ils trouvèrent vite des collaborateurs. Le premier effet de cette conjoncture fut le retour de l'ordre. Les services publics devinrent plus normaux, les chemins de fer se mirent à fonctionner et les bruits alarmistes se calmèrent*» (Німці взяли на себе обов'язок захистити Україну, вони швидко знайшли союзників. Першим наслідком такої угоди стало повернення порядку. Державні установи запрацювали, залізниця відновила роботу, тривожні сигнали стихли) [11, 175]. Іноземні війська хазяйнували на території України по-різному. «*L'ennemi autrichien ne se montra pas encombrant et piocha discrètement dans nos greniers. En revanche il nous laissa un héritage inappréciable qui, j'en suis persuadée, sert encore la région: on répara nos routes!*» (Австрійські ворожі війська не були загрозовими, вони скромно поселилися у мансардах. Натомість, вони залишили неоціненний спадок, який, я в цьому впевнена, ще використовують у регіоні: вони відновили дороги!) [11, 180]. Австрійські солдати з українськими селянами, об'єднані спільною корисною справою, разом взялися будувати дороги, причому українцям за цю роботу ще й непогано платили.

Революція 1917 спровокувала безлад і розруху, Петлюра, Будьоний, Махно та інші озброєні угруповання виступили зі своїми гаслами та доктринами, що не допомагало у звільненні України і встановленні миру, а сприяло грабункам, антагонізму, зведенні рахунків. Від'їзд Марії з Києва напередодні Різдва перетворився на справжню втечу від війни, однак її уникнути вже було неможливо. Територією України розгулювали озброєні банди у різній формі: німецька, австрійська, російська, українська, кавказька – уніформа не мала значення. «*Les uniformes ne pouvaient plus rien. Parfois ils étaient allemands ou autrichiens récoltés au cours de la guerre, russes, ukrainiens, caucasiens*» [11, 232]. Найдраматичніші моменти розігрувалися тоді, коли одні відступали, а інші захоплювали владу. Перша турбота переможців – розстрілювати, а кого – не мало значення: комерсанти, представники попередньої влади, їх прихильники, ті, що приховували зброю, гроші, золото, їжу – всі ставали мішенню переможців. Зиму мати з дітьми провела в Одесі, спочатку в кімнаті покинутого ліцею, без опалення і води, на їжу приходилось продавати прикраси. Після реквізиції ліцею на потреби армії, мама зважилася придбати маленький будиночок у передмісті

на гроші вторговані на чорному ринку за сережки. Це була низенька продовгувата хатинка вибілена вапном. Кілька вікон виходили на вулицю, а вхідні двері знаходились з двору. Скромне умеблювання: кілька ліжок, столів та стільців, у салоні – плетені стільці з плюшевими накидками, як у сільських священників. Ця хатинка стала порятунком для родини, а особливо Саша Кеплер, життєрадісна і винахідлива жінка, що служила у попередніх господарів. Вона була справжньою рятівницею для матері з п'ятьма дітьми в окупованому місті. Саша знала усіх у передмісті, була веселої вдачі й знаходила вихід з будь якої скрутної ситуації: роздобути харчі, дрова, підловити чужу курку для бульйону, навіть розпалити пічку столом, коли дрова закінчилися. Повернення з Одеси в рідні Васильки стало ще одним випробуванням, у результаті якого родина втратила все майно, але найважливіше – всі залишилися живими.

Тетяна Кара, досліджуючи проблеми етнічної ідентичності в українській історичній прозі першої половини ХХ століття, зауважує, що український простір цього періоду набув ще більшої фрагментарності, адже розпад великих імперій викликав «розукраїнення» [5, 127]. Радянська Росія, Польща, Румунія на включених до їх складу українських землях, «аби втримати їх, застосовували шерегу стратегій, що, при всім своїм розмаїтті та непередбачуваних поворотах сюжетів, продиктованих як ідеологіями, так і ментальностями виконавців фактично були тими самими стратегіями розукраїнення – денационалізації, декультуризації України, привласнення її території, з такими самими аргументами та риторикою («велика Росія» – «велика Польща» – «велика Румунія»). Звісно, антиукраїнські «пункти» цих стратегій були включені в загальний стратегічний контекст цих держав» [3, 73]. Варто зауважити, що у цьому контексті антиукраїнських стратегій зорієнтуватися молодій дівчині було досить складно, тому М. Гагарін передає свій власний суб'єктивний досвід, оповідає особисту трагедію родини, яка враз втратила всі права на свої землі, будинок, власність, опинилася у центрі військових переворотів на межі виживання.

За Версальським договором Буковина і Трансільванія відійшли до Австро-Угорщини, Бессарабію забрали у Росії на користь Румунії, Дністер став новим кордоном, який розмежовував Поділля на захід, де панував порядок і достаток, та схід, відкритий до громадянських воєн, холоду, голоду, грабунку. Єдину надію на відновлення порядку покладали на поляків, які не бажали втрачати свого впливу й прагнули відновлення історичної справедливості окупацією Поділля. У порівнянні з хаосом безвладдя польське військо стежило за порядком, відновили роботу пошта, банки, транспорт, припинилися грабунки і підпали, польські землевласники поверталися до зруйнованих маєтків й поступово відновлювали сільське господарство. На тлі загального польського піднесення знову постало питання національності. Поляків відродження історичної справедливості переповнювало почуттям гордості за свою країну: *«Ce peuple, qui n'avait jamais perdu l'espoir et avait su préserver sa foi, qui à ses oppresseurs n'avait pu opposer que sa haine, qui siècle après siècle avait attendu en serrant les dents, il retrouvait enfin sa patrie sur la carte du monde ! Voir flotter son drapeau, employer librement sa langue, posséder une armée nationale, tous ces droits dont dispose chaque pays souverain étaient enfin reconquis. En vérité, rien ne peut être plus émouvant que de voir se relever sa nation»* (Цей народ, який ніколи не втрачав надії й зумів

зберегти свою віру, який своїм гнобителям міг протиставити тільки свою ненависть, який століттями очікував, стиснувши зуби, нарешті віднайшов свою батьківщину на карті світу! Бачити, як майорить свій прапор, вживати вільно свою мову, мати національну армію – усі права, якими розпоряджається кожна суверенна країна, були нарешті відновлені. Направду, немає нічого більше вражаючого, як бачити пробудження своєї нації) [11, 238]. Але якщо поляки відродили свою національність, родина Бельських втратила власну. «*Qui étions-nous, en effet ? Plus russes par la force des choses, mais étions-nous encore ukrainiens ? Ou déjà polonais ?*» (Хто ми, зрештою? Більше не росіяни через силу обставин, але чи ми все ще українці? Чи вже поляки?) [10, 238]. Батьків приятель Регульський радив називатися поляками. Однак Всеволод Бельський висловив чітко свою позицію: «*Je ne pourrais changer ma nationalité, même pour vous faire plaisir. Je ne fais aucune politique, mais me permets le luxe d'avoir mes opinions personnelles que je garde pour moi. Je vous ferai remarquer que je ne suis pas allé chercher refuge en Pologne, c'est la Pologne qui est venue chez moi. L'année dernière, c'était l'Ukraine. Je ne suis pas devenu ukrainien l'année dernière ni à présent polonais*» (я не зміг би змінити свою національність, навіть щоб вам зробити приємність. Я не займаюся політикою, але дозволю собі розкіш мати особисті переконання, які залишаються зі мною. Я вам зазначу, що я не поїхав до Польщі шукати притулку, це Польща прийшла до мене. Минулого року це була Україна. Я не став минулого року українцем, а тепер поляком) [11, 236-237]. Питання національних меншин, а тепер родина належала до їх числа, вирішувалося тільки у Варшаві. Так як Польща визнавала Україну, батько мав намір звернутися до верховенства права. Однак відновити право власності на землі, які знаходились так близько за Дністром, але тепер на території Румунії, можна було тільки через офіційне звернення на місці, у Хотині. Для цього потрібно було особисто у румунському консульстві Львова отримати дозвіл на перетин кордону, а вже у Хотині подавати офіційне звернення. З великими труднощами, крізь зруйновану і спустошену Україну Марія з братом дісталися до консульства, але Румунія не визнала українські паспорти. Двері на Захід, які були так близько, виявилися закритими.

Роздумуючи над проблемами герменевтики, Поль Рікер концентрує увагу на оповіді, яка дозволяє встановити зв'язок з досвідом часу, оскільки оповідь розгортається в часі і розповідає про події, які відбуваються в часі, про персонажів, які живуть у часі [8, 8]. Відповідно, час і оповідь взаємопов'язані, а основним механізмом, чи скоріше зв'язним елементом виступає пам'ять. Філософ зауважує, що пам'ять 1) хоронителька часу (ми впевнені в тому, що щось відбулося до того, як ми про це оповідаємо, саме тому, що ми про це згадуємо); 2) пам'ять потребує мови, як засобу вираження, оповідь. Пам'ять виконує функцію свідчення про події, які відбувалися в часі, а оповідь дозволяє структурувати пам'ять [8, 8]. У першій частині фундаментальної книги «Пам'ять, історія, забуття» філософ досліджує проблему зв'язку між спогадом, який виступає у свідомості у якості образу, і суб'єктом, який пригадує. Феномен пам'яті розгортається від спогаду через пригадування до пам'яті себе. Під впливом обставин мислячий суб'єкт творить власну ідентичність. Драматичні події ХХ століття залишили в пам'яті сліди насильства та страждання, зафіксовані у колективній та індивідуальній пам'яті, їх усвідомлення через

пригадування є важливим елементом у процесі реалізації ідентичності людини, у процесі пошуку її власних шляхів розпізнавання як іншого, так і самого себе.

За спостереженнями авторів «Порівняльного літературознавства», поневіряння неприкаяної людини, що приречена шукати притулок під чужими дахами, здавна уявлялося народною свідомістю як покарання за певні гріхи [4, 372]. Революційні події початку ХХ століття, а за ними розгул бандитизму та більшовицький терор спровокували руйнування звичних цінностей і звичного способу життя. Друга частина роману Марії Гагарін «В дорозі» розповідає про блукання оповідачки розбитими дорогами зруйнованої і пограбованої України. За які гріхи тисячі людей, різних за соціальним, релігійним чи національним статусом, позбулися власних домівок, захисту, елементарного права на існування? Подорож Марії у якості медсестри радянської армії, якою її змусили стати через шантаж ув'язнити і убити матір з молодшими сестрами, дає змогу побачити наслідки «визвольної» політики радянського війська. З появою у Васильках радянського гарнізону сім'я одразу відчула весь жах радянської пропаганди, свою беззахисність і безправ'я перед дивним «*régime qui confie le droit de vie et de mort à un gars piqué de vingt-deux ans !*» (урядом, який довіряє право на життя і смерть хлопчиську, якому щойно виповнилося 22 роки) [11, 263]. Комісар Ренський у чужому домі поводить себе як господар, він одразу заявляє, що будинок більше не належить родині, «це не я у вас, а ви у мене», а своє завдання комісар бачить у тому, щоб «*exterminer les éléments hostiles qui s'opposent à la révolution*» (викорінити ворожі елементи, які протиставляються революції) [11, 262]. Саме він вирішував, коли і як покарати винних, причому провина родини Бельських полягала в тому, що вони були власниками великого будинку, який ще чомусь не спалили і не зруйнували селяни. Незважаючи на те, що керівництво гарнізону було росіянами, тобто співвітчизниками Бельських, однак класовий та ідеологічний антагонізм ставив їх у ряд ворогів народу.

Спогад про подорож разом з гарнізоном відтворює в пам'яті спустошені села: «*en traversant le village, nous ne rencontrâmes personne. Je regardais l'église, l'école, les croix blanches du cimetière, les hautes clôtures en osier tressé*» (йдучи селом, ми не зустріли нікого. Я споглядала церкву, школу, білі хрести на кладовищі, високі плетені паркани) [11, 284]. Перша зупинка гарнізону у селищі Крушановка на березі Дністра: «*le village paraissait mort, le vide dans les rues était frappant. La route déserte et silencieuse qui nous accueillit semblait appartenir à un autre monde*» (село здавалося мертвим, порожнеча вулиць була вражаюча. Порожня і мовчазна дорога, яка нас зустріла, здавалося, належала до іншого світу) [11, 286]. Марія почувалася незручно у домі отця Надольського, який вимушено приймав вояків у своєму домі: «*J'avais honte de profiter d'une hospitalité dictée par la peur*» (мені було соромно скористатись гостинністю продиктованою страхом). У розмові з Надольськими конкретизується бажання Марії вирватися з цього полону і покинути рідну землю. Споглядаючи протилежний берег Дністра, вони бачили мирне життя: люди працюють, обробляють поля, жінки перуть білизну у річці, діти купаються і радіють життю. Це недосяжне щастя підсилює почуття приреченості жителів українських земель, вони не засуджують румунів, які суворо охороняють свої кордони, «*ils ont peur de nos désordre et ont raison de se cloôturer. À leurs yeux nous sommes des pestiférés*» (вони бояться нашого безладу, і праві, що відмежовуються. В їхніх

очах – ми заражені чумою) [11, 290]. Нещастя, яке спіткало українців, виражено словами простого селянина: «*Il n'avait jamais vu pire : les champs saccagés, les récoltes brulées, les villages pillés et réduits à la misère. Partout les bons étaient persécutés et les méchants élevés au pinacle ! Tout cela ne pouvait que présager la fin du monde*» (Він ніколи не бачив більшого лиха: поля спустошені, врожаї спалені, села пограбовані й доведені до нещастя. Всюди добрих людей переслідують, негідники на вершинах! Це все віщує кінець світу) [11, 330].

Звільнитися з радянського полону і нав'язливої уваги комісара Ренського брату і сестрі допоміг випадок. Коли Ренського відправили на завдання, він помістив своїх заручників до в'язниці, звинувативши у контрреволюційній діяльності. Але оскільки в'язниці ЧК були переповнені, молодим людям дозволили переночувати у місті й з'явитися зранку для розслідування. Товариш Іллін, побачивши їх вчасно наступного дня у комендатурі, дуже здивувався (бо вони ж могли утекти) й засумнівався у звинуваченні Ренського, а тому відпустив їх додому. Голодні, стомлені, але вільні, без грошей і засобів до існування, Марія з братом пішки чи з попутними селянськими підводами здолали 80 кілометрів й повернулися додому. Найбільшим щастям було віднайти усіх родичів живими, але будинок був повністю розграбований, та й залишатися в ньому було небезпечно. На сімейній раді прийняли рішення: мама з молодшими сестрами йдуть у місто шукати батька, Емануель залишається в селі у приятелів і наглядатиме за будинком, а Марія вирішила поспробувати щастя й перетнути румунський кордон, щоб віднайти родичів і відновити права родини на власність, а значить на свободу і майбутнє.

Росіянка Марія Бельська стала україркою у найдраматичніший період історії України, змушена рятувати своє життя, втікаючи з України з контрабандистами, ризикуючи власним життям перепливати Дністер під кулями прикордонників, щоб здобути омріяну свободу. Все колишнє родинне багатство було зруйноване, замок бабусі у Рашкові розграбований, помешкання дядька Ростислава у Капльовці спалене і знищене. Споглядаючи руїни замку, «*un grand bassin ovale, vide et fissuré, et le socle de la fontaine sec rappelaient avec ironie la grandeur du passé et faisaient penser à un monument funéraire* (великий овальний басейн, порожній і розколотий, п'єдестал сухого фонтану, який іронічно нагадував минулу велич і навіював думку про надгробний пам'ятник) [11, 394], Марія називає його символом зруйнованого минулого. Усвідомлення краху минулого, втрати родинного дому, затишку, безпеки спонукає до формування нових переконань: «*Nous devons bâtir notre existence sur de nouvelles bases*» (Ми повинні будувати наше життя на новій основі) [11, 393]. Особистість у межових ситуаціях стає перед вибором збереження власної гідності, змушена шукати своє місце у світі, яке б дозволило реалізувати своє призначення, при цьому відмовляючись від родини, дому, батьківщини. Символом межі, яка розділяє життя на минуле і майбутнє, загрози і безпеки виступає Дністер: «*Tout était resté derrière le Dniestr, même ma nationalité. Je ne ressentais pas encore à ce moment décisif toute la profondeur de la déchirure. Je ne ressentais que le transport de la délivrance. Je bénissais la terre sur laquelle je posais les pieds. J'avais envie de la baiser. L'autre rive m'avait tout pris, celle-ci me donnait l'espoir*». (Все залишилось по ту сторону Дністра, навіть моя національність. Я ще не відчувала у той вирішальний момент всю глибину розриву. Я відчувала тільки звільнення. Я

благословила землю, на яку ступила моя нога. Мені хотілося її розцілувати. Той берег у мене все забрав, цей – давав надію) [11, 340].

Інтеграція у суспільство нової країни без документів виявила низку нових проблем, пов'язаних з байдужістю юридичної, політичної, соціальної системи держави до долі людини, до її права на життя. Дозвіл на проживання в Румунії не так просто можна було отримати. *«En fuyant le loup j'avais rencontré la louve»* (Втікаючи від вовка, я зустріла вовчицю) [11, 348]. За дивними правилами юридичної системи, дозвіл видавав суд, а суд розглядав справи ув'язнених. У в'язниці Марія здобула новий досвід, досвід приниження і безправ'я людей, які приречені відбувати покарання без права його оскарження. *«Je ne m'étais jamais sentis humiliée à ce point. Du moment que je n'étais plus qu'une détenue, je n'avais plus droit au respect le plus élémentaire»* (я ще ніколи не знала такого приниження. З того моменту, коли я стала затриманою, я не мала більше права на елементарну повагу) [11, 425]. Захищаючи своє право на свободу і життя, Марія не боїться висловити своє обурення директору в'язниці: *«Nous sommes venus en Roumanie chercher un refuge, la justice, un traitement humain et que trouvons-nous ? La persécution et la prison ! Nous avons cru que dans ce pays on faisait une différence entre les bandits et les victimes innocentes d'une grande tragédie nationale, mais nous nous apercevons que nous étions moins persécutés en Russie rouge. Nous avons franchi la frontière sans visa ? Et qui pouvait nous les donner ? Et qu'est-ce qui nous restait à faire ? On nous tirait dessus, si vous voulez savoir».* (Ми прибули в Румунію шукати притулку, справедливості, людського ставлення, і що ми знайшли? Переслідування і в'язницю! Ми думали, що в цій країні розрізняють бандитів і невинних жертв великої трагедії нації, але ми констатуємо, що нас менше переслідували в червоній Росії. Ми перетнули кордон без візи? А хто нам міг її дати? І що нам залишалося робити? Над нами стріляли, як хочете знати) [11, 426]. Вибір між смертю і злочином заради збереження життя штовхає втікачів на порушення закону, але чи може таке порушення конкурувати з інстинктом самозбереження у доведеної до відчаю людини, яка втратила віру у торжество закону? Терор, переслідування, цькування на території України не мали виправдань, російські загарбники під гаслами радянської пропаганди у черговий раз спустошували українські землі, прикриваючи свої імперські завоювання підступними лозунгами турботи про народ.

Підсумовуючи свою одісею, Марія ототожнює себе з численними емігрантами, які покидали Батьківщину у пошуках кращої долі, *«tels les nomades des temps passés, les nouveaux nomades de notre siècle ont repris leur migration vers l'Ouest. Fuyant la mort et l'esclavage, ils cherchent la liberté comme autrefois leurs ancêtres. La liberté est devenu l'emblème du bonheur, plus précieuse que tous les biens terrestres, plus chère qu'une patrie».* (як кочівники минулих часів, переселенці нашого століття знову розпочали міграцію на Захід. Втікаючи від смерті та рабства, вони шукали свободу, як колись їхні предки. Свобода стала символом щастя, цінніша за всі земні блага, дорожча за батьківщину) [11, 438]. Nomade – кочівник, мандрівник, переселенець, вигнанець, людина світу, не прив'язана до конкретної території, позбавлена коріння. Не з власної волі мільйони українців стали переселенцями, щоб у новому безпечному місці розпочати все знову. Свобода як атрибут особистості стає фундаментальним принципом існування у суспільстві, яке сприймається як вороже, консервативне, підпорядковане

умовностям. У романі Марії Гагарін звучить ностальгія за втраченим раєм щасливого дитинства у великій люблячій родині за міцними стінами дому, розташованого на благодатній землі сільського Поділля. У мультикультурному й мультинаціональному світі дівчина прагне віднайти власну ідентичність, однак на території тогочасної України, розтерзаної імперськими завойовниками, ідентичність зводиться до збереження свободи, тобто життя. Коли «рідний дім на рідній землі стає чужим, ворожим, небезпечним» [10, 168], інстинкт самозбереження спонукає покидати Батьківщину, батьківський дім втрачає функцію захисту, особистість приречена на мандри – пошук свого місця у світі, але без усвідомлення свого коріння, свого минулого переселенець не може утвердитися у новій спільноті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрашкевічус Г. Культурна ідентичність у процесі розвитку полікультурного середовища. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Культурологія», 2014. Випуск 14, частина 1. С.26-33*
2. Алієва З. Образ «Я»/Іншого як проблема імагології. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія: філологічні науки. 2013. № 3 (262). С. 3–7.*
3. Андрусів С. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років ХХ століття. Монографія. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, Тернопіль: Джура, 2000. 340 с.
4. Будний В. Порівняльне літературознавство : підручн. / В. Будний, М. Ільницький. – Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 430 с
5. Кара Т. Художнє осягнення проблеми етнічної ідентичності в українській історичній повісті першої половини ХХ століття. *Проблеми сучасного літературознавства. 2016. Вип.22. С.127-138.*
6. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т.1 / Авт.-уклад. Ю.І.Ковалів. К.: ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
7. Меньок В. Пам'ять і обітниця: феноменологія пам'яті за Полем Рікером. *Людознавчі студії. Випуск 26. Філософія, 2012. С. 44-58.*
8. Рікер Поль. Память, история, забвение / пер. с фр. И. И. Блауберг и др. М. : Изд-во гуманитарной литературы, 2004. 726 с.
9. Смушак Т. Опозиція «своє / чуже» в автобіографічній повісті Наталени Королевої «Без коріння» та автобіографічному романі Ірен Немировськи «Вино самотності». *Султанівські читання. 2017. Вип. VI. С.84-95.*
10. Яцків Н.Я. Часо-просторова організація автобіографічного роману М. Гагарін «Blonds étaient les blés d'Ukraine». *Актуальні питання гуманітарних наук. 2021. Вип. 36. Т.3. С.163-169. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/36-3-28>*
11. Gagarine M. Blonds étaient les blés d'Ukraine. Paris : Robert Laffont, 1989. 440 p.